

Рысбаева С.А. Мырзабекова Н.Т.

БУЙРУК СҮЙЛӨМДҮН ФУНКЦИОНАЛДЫК ЖАКТАН БӨЛҮНҮШҮ

Рысбаева С.А., Мырзабекова Н.Т.

РАЗДЕЛЕНИЕ ПОВЕЛИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ СТОРОНЫ

УДК 809.434.1

Кыргыз тилинде сүйлөмдү айтылыш максаты боюнча бөлүштүрүү алгачкы жолу өткөн кылымдын 30-жылдарында А.Шабдан уулу, Т.Сопу уулу, А.Ыдырыс уулу, К.Тыныстанов, К.Бакеев, Т.Актанов, Н.Макешовдор тарабынан жүргүзүлүп, сүйлөмдүн коммуникативдик түрлөрүнө берилген илимий аныктама К.Тыныстановдун окуу китептеринен башталган. 50-жылдардан кийин К.Сартбаев, А.Жапаров, Ы.Жакыпов, А.Иманов, А.Сапарбаевдер тарабынан өнүктүрүлгөн.

Буйрук сүйлөмдөр өзүнчө функционалдык түр катары К.Токтоналиев тарабынан киргизилген.

Табияты боюнча буйрук сүйлөм көбүнчө диалог иретинде айтылган кептерде айтылат. Буйрук сүйлөмдөр сүйлөмдүн айтылыш максаты боюнча башка түрлөрүнө караганда эмоционалдык, интонациялык, формалдык сапаты, курамы жана структурасы жагынан өзгөчөлөнөт. Синтаксистик көз караштан алып караганда, буйрук сүйлөмдөр көбүнчө бир тутумдуу болуп, сүйлөмдүн ээси көмүскөдө калат. Грамматикалык-структуралык жактан алып караганда, структурасын түзүүчү негизги, зарыл элементи – баяндооч, ага кошумча каражат катары буйруу маанисин күчөтүүчү модал сөздөр, сөз тизмектери, бөлүкчөлөр, сырдык сөздөр колдонулат.

Бирок кыргыз тилинде сүйлөмдүн маанилик оттенктору ушул кезге чейин толук ар тараптуу: лексика-грамматикалык, семантикалык жана структуралык изилдөөгө алынбай келе жаткандыгын белгилеп кеткенбиз оң.

Төмөндө буйрук сүйлөм маанилик жактан лексика-грамматикалык, лексика-семантикалык аспектинин кароо менен интонациялык, фонологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алып, төрт семантикалык топко бөлүштүрүлдү.

Буйрук тобу. Бул семантикалык топко кирген буйрук сүйлөмдүн модалдык түрлөрү башка маанилик топторго караганда сүйлөөчүнүн эркин, максатын, каалоосун, буйругун сөзсүз аткаруу керек экендиги менен айырмаланат.

Буйрук жана нагыз буйрук маанисинде айтылган сүйлөмдөрдү этиштин тубаса формалары уюштурат. *Доскадагыны калтырбай жаз. Кырба-шевди чакырып кой!?*

Нагыз буйрук буйрук ыңгайдын 2-жагынын көптүк түрү – *гыла* мүчөсү аркылуу берилет.

Жылкыга жоо тийиптир.Аттангыла! (Т.С.)

Буйрук жана нагыз буйрук маанисиндеги сүйлөмдөр буйрук ыңгайдын 3-жагынын жекелик саны – *сын* мүчөсү аркылуу да уюшулат. *Менин сөзүм эки кылынбасын! Сөзүмдү эч ким жарат тартпасын! Алдыма жулкунуп эч ким ат бастырбасын! (Т.К.)*

Буйрук сүйлөмдүн маанилик түрлөрүнүн бири – *тыюу*. Сүйлөмдүн бул мааниси бир терс көрүнүштү, окуяны, кыймылды болтурбай коюуга шарт түзүүсү менен мүнөздөлөт.

Кыргыз тилинде тыюу мааниси буйрук ыңгайдын экинчи жагынын көптүк жана жекелик саны аркылуу жана так, тек, чш, ак деген сырдык сөздөрдүн жардамы аркылуу да жасалганын көрөбүз. *Бас жаагыңды! Сөз кайрыбагың! (Т.К.) Чш! – Ысмайылдын көзү караңгыда жашыл от чалып, оор дем алды. (Ч.А.) Тек! Болду жетишет, - деп ал баланы тыйып койду.(Т.С.)*

Кыргыз тилинде тыюу мааниси интонациянын жардамы менен да уюшулат.

Буйрук сүйлөмдүн *талап кылуу* мааниси буйруктан да, суранычтан да өзүнүн эркти билдирүү жагы менен айырмаланат. *Күнөөкөр эки колун бооруна алып, четте жылаңбаш отурсун! (Т.С.)*

Кыргыз тилинде талап кылууну буйрук сүйлөмдүн башка маанилик түрлөрүндөй эле буйрук ыңгайдын 2-3-жагынын жекелик жана көптүк түрүнүн ар кандай формалары уюштурат.

Бул эми түн каткан ууруларга гана курал боло алат. Мытык бер! Замбирек бер!(Т.К.)

Токтолбостон кол келсин,

Кол келгенде мол келсин. («Сейтек»)

Этиш жасоочу өнүмдүү мүчөлөрдүн бири – *ла* жалганган сөздөр сүйлөм ичинде жагдайга (контекстке) жараша талап кылууну билдирет. *Ташта, ташта дейм! Ташта, деп башкалар да кыйкырышты. (Ч.А.)*

Этиштин буйрук ыңгайына – *чы* мүчөсү жалганып да талап кылуу маанисин уюштурат.

Эстечи! Эстечи дейм! Сенин атаң Дөнөнбай! (Ч.А.)

Буйрук сүйлөмдүн маанилик түрлөрүнүн бири – *жарлык*. Жарлыктын буйруктан айырмасы – жарлык көбүнчө көпчүлүккө карата, тактап айтканда, мамлекеттик иштерге карата Президенттин буйруктары, көрсөтмөлөрү катары жарыяланат. Жарлык мамлекеттик мекемелер, уюмдар жана жеке адамдар тарабынан кыйшаюусуз аткары-

лууга тийиш. Кыргыз тилинде жарлык, негизинен, этиштин буйрук ыңгайына –сын мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалат:

Буйрук сүйлөмдүн өзгөчө модалдык түрлөрүнөн болуп *коркутуу жана ачуулануу* эсептелет. Сүйлөмдүн бул модалдык оттенктору интонациялык жана айтуучунун эркти билдирүү жагынан жакындыгы менен өзгөчөлөнөт. Кыргыз тилинде сүйлөмдүн коркутуу жана ачуулануу маанисин көбүнчө контекстке карап ажыратабыз. Коркутуу жана ачуулануу маанилерин төмөнкүдөй грамматикалык каражаттар уюштурат:

а) этиштин аркылуу мамилеси *-дыр;-кыр; -каз; -гыз; -ар;- ыр; -ыз;* мүчөлөрү: *Жеткир, өлө элегинде! – деп жини келе кыйкырды. (А.С.)*

б) буйрук ыңгайга жак мүчөсү жалганып: *– Оозуңа кара, эмне деп жатасың! Азыр менден бирди көрөсүң! (Т.К.) Адыке эсирбесин! Эсебин табам! Куйругумду баспасын!*

в) заттык маанидеги сөздөргө табыш жөндөмө *-ды* мүчөсү уланып:

Сенин, кетирейин эбиңди, Суутайын абышкам, капкайдагы желеңди. («Семетей»)

Өтүнүч тобу. Бул топко кирген сүйлөмдүн маанилик түрлөрү айтуучу тарабынан эркти таңуулаган менен айтуучунун жана аткаруучунун эрки, максаты, кылган иши төп келишкенде гана ишке ашат. Алар сураныч, кечирим суроо, жалынуу, жалбаруу, ишендирүү, макул болуу, тынчтантуу ж.б.

Күндөлүк турмушта эң көп кездешкен сүйлөмдүн модалдык түрлөрүнүн бири – *сураныч*. Кыргыз тилинде сүйлөмдүн сураныч мааниси буйрук ыңгайга жак мүчөнүн сылык түрү жалганып, интонация аркылуу уюшулат. *Сунуп коюңузчу, баатыр, бутуңузду! – деп кызыл ашыктан толгон койду. (Т.С.)*

Ниет ыңгайдын 2-жагынын жекелик жана көптүк түрү буйрук сүйлөмдүн сураныч маанисин билгизет. *Сиздер барсаңыздар жакшы болмок. Баш-көз болуп, жардам бермексиздер. (К.Т.)*

Шарттуу ыңгайдын 1-жагы сурануу интонациясы менен айкалышып, сүйлөмдүн сурануу маанисин уюштурат: *Тиги кишиге ушул арадан орун берсек кантет. Кары киши экен. (Т.С.)*

Кандайдыр бир болуп өткөн жагымсыз окуя же иш жөнүндө *кечирим суроо* буйрук сүйлөмдүн экинчи маанилик тобуна кирет. Кечирим суроо, негизинен буйрук ыңгай формасындагы «кечир» деген этиш сөзгө жак мүчөлөрдүн сылык жана одоно формалары уланып уюшулат. *Көп күнөөм болсо кечирип коюңуз. (А.С.)*

Интонациянын жардамы менен да сүйлөмдүн кечирим суроо мааниси жасалат:

*Кагылайын кан аба
Актултар сындуу малымды ал,
Токойдо жүргөн сары аба,*

*Астыңа жатып берейин
Көп таарынып баратсаң
Чыркыратып жанымды ал.*

(«Семетей»)

Сүйлөмдүн *жалбаруу* мааниси буйрук сүйлөмдүн өзүнчө модалдык түрү болуп саналат. Жалбаруу мааниси сүйлөмдүн сураныч маанисине караганда өтө сезимдүү келип, жагымсыз окуяны болтурбай коюуга аракет кылат. *Антпечи, кызык, антпечи. Эстүү жан эмес белең! (К.Т.)*

Интонация менен контекстке жараша каалоо ыңгайдын –айын мүчөсү уланып жалбаруу мааниси уюшулат. Мындай учурда жалбаруу эркелетүү маанисине өтүп кетет.

*Темир чептүү коргонум,
Күйдүрүп кеткен күл ботом,
Семетей, кагылайын ойронум!
Манастан калган бергегим,
Менин кагылайын айнегим!*

(«Семетей»)

Кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүндө *ишендирүү* маанисиндеги буйрук сүйлөмдүн түрлөрү кездешет. Сүйлөөчү кандайдыр бир окуяны, ишти экинчи бирөөлөргө ишендирүүгө аракет кылат. *Ишене бериңиз! Кунту карыянын ак экендигине ишенем. (Т.С.)*

Салыштырма байламта «ошондой» контекстке кошулуп ишендирүү маанисин уюштурат. *Ошондой, жолдош командир! Чын айтам! (К.Т.)*

Сүйлөмдүн *макул кылуу* мааниси семантикалык жагынан алып караганда сураныч маанисине жакын, бирок макул кылуу эрктин жумшактыгы менен айыр-маланып, өтүнүү формасына жакындап кетет. Буйрук сүйлөмдүн макул кылуу мааниси дагы буйрук сүйлөмдүн башка модалдык оттенкторундай эле буйрук ыңгайдын 2-3-жагы жана ага мүчө улануу менен уюшулат. *Козголуп койчу! Көптөн бери көрүшпөгөн кишиң келип отурат. (Т.К.)*

*Балам, мыкты болсоң шашпай тур,
Алдыңкы жерден качпай тур.*

(«Семетей»)

Буйрук сүйлөмдүн *тынчтантуу* мааниси семантикалык жактан айырмаланып турат. Сүйлөөчү кимдир бирөөгө өзүнүн эркин таңуулабастан, тескерисинче, аны тынчтандырууга аракет кылат. *Корк-пой эле коюңуз, ал экинчи барбайт. (К.Т.)*

*Атаңдан калган мал мына,
Атаңдан калган үп мына,
Атаңдан калган жан мына!
Атаңдан калган мүлк мына!*

(«Семетей»)

Кеңеш тобу. Кеңеш тобуна кирген буйрук сүйлөмдүн түрлөрү сүйлөөчү тарабынан эркти таңуулабагандыгы, аткарыла турган иштин, окуянын убакыт жагынан чектелбегендиги менен мүнөздөлөт. Күндөлүк турмушта кенири кезде-

шүүчү буйрук сүйлөмдүн түрү – *кеңеш*. Кеңеш сүйлөөчү тарабынан жакшы ниет менен айтылып, кайсы бир ишти, кулк-мүнөздү, окуяны ж.б. жагдайларды айтуу үчүн да жагымдуу болуш максатын көздөйт.

Кыргыз тилиндеги буйрук сүйлөмдүн *кеңеш берүү* маанисин:

а) табыш жөндөмөнүн формасы зат, сан атооч жана айрым тактооч сөздөргө жалганып жасалат: *Жакишыны жатым дебе, жаманды өзүм дебе! Бирди жеп уятың чыкканча, миңди жеп атың чыксын!; Ээсин сыйласаң итине сөөк сал!*

б) мезгил маанисин билдирүүчү тактооч аркылуу: *Бүгүнкү ишти эртеңкиге кал-тырба!;*

в) –а, –е, –й + турган формасындагы атоочтук аркылуу уюшулат: *Иче турган ашыңа какырба да, түкүрбө!;*

г) –бас, –гыз формасындагы атоочтук-тар аркылуу: *Ажырагыз карындашка унутулгүз сөз айтпа!*

Этиштин буйрук ыңгайы аркылуу уюшулат:

Эртеңкиңди ойлой жүр,

Эрмин десең калп айтпа.

(«Жеңижок»)

Буйрук сүйлөмдүн *эскертүү* мааниси болуп өткөн же боло турган иштин, окуянын оңунан чыкпай калгандыгын эскертет жана экинчи андай иштин кайталанбастыгын талап кылат.

Экинчи андай кылбагын!

Уруксатсыз атка минбегин!(К.Т.)

Терс маанини билдирүүчү –ба мүчөсү буйрук ыңгай формасындагы этиш сөзгө жалганып, сүйлөмдүн эскертүү маанисин билдирет.

Аюу талпак, зор килем,

Түбүндө казып камдаган

Аерде жалгыз отурба,

Кырк кулач үңкүр ору бар.

(«Семетей»)

Буйрук сүйлөмдүн модалдык маанилеринин ичинен *жолдомо* түрүндөгү сүйлөм-дөрдү өзүнчө бөлүп көрсөтүүгө болот. Сүйлөмдүн жолдомо мааниси кандайдыр бир кырсыктан, терс көрүнүштөрдөн сак болуу үчүн айтылып, жакшы тилек каалайт. *Жолуң шыдыр, жолдошуң Кыдыр болсун. Ат көлүк аман-эсен жетип ал. Ашуу бийик, жолдон сак болуп, машинаны абайлап айда* (К.Т.)

Буйрук сүйлөмдүн *сунуш* мааниси семантикалык жактан алып караганда акыл айтуу маанисине жакындык кылат, бирок сунуш акыл айтуу маанисинде эмес, ишти туура жасоо, аткаруу үчүн айтылат. *Эмгекчи элдин атынан келдим. Силерди элдешүүгө чакырам.* (Т.С.)

Өзөн бойлоп башынан,

Өзгө жерде өкүнбөй,

Өмүрүң өсүп, өнгөн жер.

Өз элиңе көчүп кел.

(«Жеңижок»)

Буйрук сүйлөмдүн *каалоо* мааниси сүй-лөөчү тарабынан жакшы максатты, тилекти тилеп айтылат, ал негизинен алкыш айтканда, бата бергенде колдонулат.

Айтылуу шумкар көздүү бол,

Байсалдуу артың үзүлбөс,

Адам таппас сөздүү бол.

Бак баштаган көчтүү бол.

Чакырык тобу. Буйрук сүйлөмдүн чакырык тобуна мурда илептүү сүйлөм катары каралып келген сүйлөмдүн модалдык маанилери топтолду.

Сүйлөмдүн *чакырык* мааниси кандайдыр бир ишти, кыймылды аткаруу үчүн жеке адамдарды, коллективди же элди үндөйт. Ал буйрук ыңгайдын 2-жагына *-гыла* мүчөсү жалганып уюшулат. *Студенттер жана окутуучулар, окуудагы жана эмгектеги ийгиликтерге жетиши-киле!*

Сүйлөмдүн *чакыруу* мааниси кимдир бирөөгө жолугуу же конокко чакыруу максатында колдонулат. *Сизди энем чакырып жатат! Тез келиңиз.* (Т.С.)

Көкөтөйдүн Бокмурун

Бул ашыма келсин де,

Үч Каркыра конду де,

Бул сөзүмө көнсүн де.

Аш берер кези болду де.

(«Манас»)

Интонациянын жардамы менен энчилүү аттардан сүйлөмдүн чакыруу мааниси уюшулат. *Окжетпес! Окжетпес! – деп Аскар күчүктү чакырды.* (Т.С.) *Асан! Асан! – деп колун жаңсап өзүнө чакырды.* (К.Т.)

Кыргыз тилинде айбанаттарды чакыруучу сырдык сөздөр бар. Алар айбанат-тарды чакыруу же жакын келтирүү максатында колдонулат.

Буйрук сүйлөмдүн *кайрылуу* мааниси кыргыз тилинде «ата», «апа», «чоң ата», «чоң эне», «таята», «таене», «эже», «апиче», «аба», «байке», «таеже», «таажене», «карындаш» жана башка сөз-дөр аркылуу берилет.

Ошондой эле сырдык сөздөр –ай!, ой!, эй! дагы сүйлөмдүн кайрылуу маанисин уюштурат. *Эй! Эй! – мен сага айтып жатам.* (К.Т.) *Ай, ай бала! бери бас.* (Ч.А.)

Сүйлөмдүн *уруксат суроо* мааниси кандайдыр бир ишти, кыймылды аткаруу үчүн сүйлөөчү жеке кишиден, коллективден уруксат сурайт. Сүйлөмдүн бул маанилик түрү да интонациянын жардамы менен буйрук ыңгайдын 2-3-жагынын ар түрдүү формасы аркылуу жасалат. *Болуп-тур, бара бер.* (Т.К.) *Мейли, алып кете берсин.* (К.Т.)

Сүйлөмдүн уруксат мааниси жалаң эле сүйлөөчү тарабынан эмес, аткаруучу тарабынан айтылган учурлары да арбын жолугат. *Ушул ишти мен аткарайын, уруксат кылыңыз.* (К.О.) *Уруксатпы? –Ал эшиктен башбакты.* (К.Т.)

Буйрук сүйлөмдөр берилүүчү ойдун логикалык мүнөзүнө карай бирде күчөтүлгөн интона-

циялык ыргакта, бирде жай интонациялык ыргакта айтылуу менен сүйлөөчүнүн өз эркин, же экинчи бирөөгө айтылган ар кандай сезимдерин билдирген прагматикалык маанилери кеңири талдоого алынды.

Адабияттар:

1. Базарбаева З.М. Казак тилинин интонациялык жүйеси. – Алматы: Гылым, 1996. – 224-б.
 2. Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка. - Бишкек, 1992. ч.1 – 429 с., ч.2. - 351с.
 3. Ибрагимов С. Кыргыз тилинин синтаксиси. Изилдениш тарыхынан.- Бишкек: Б-сиз, 2001. – 184-б.
 4. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Бишкек, 1995. – 390-б.
 5. Токтоналиев К.Т. Побудительные предложения в современном кыргызском литературном языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. - М., 1984. - 19с.
-